

vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede

milan župančić

institut za društvena
istraživanja u zagrebu,
zagreb, hrvatska

U članku se razmatraju neka temeljna pitanja daljnjeg razvitka agrarne strukture seljačkog sektora poljoprivrede. Dosadašnja evolucija posjedovne strukture bila je negativna, a veličina našega prosječnog gospodarstva neprestano se smanjivala u gotovo stogodišnjem razdoblju (za razliku od onoga što bilježe razvijene zemlje).

Tržišna i produktivna poljoprivreda traži, pored ostaloga, drukčiju posjedovnu strukturu, odnosno veće gospodarstvo i profesionalniju i obrazovaniju radnu snagu. Komparativno smo prikazali iskustva zemalja EZ-a na tom planu, iz kojih je vidljivo da su strukturne reforme u poljoprivredi vrlo složene, i da traže dugoročno sinkroniziranu agrarnu politiku, vodeći računa o mnogim regionalnim posebnostima, ali i o integralnom razvitku ruralnih područja.

Uvjete za modernu i efikasnu poljoprivrednu proizvodnju ima u nas oko 10% seljačkih gospodarstava, i tu treba tražiti nukleus budućega vitalnog sektora u seljačkoj poljoprivredi.

Međutim, instruktivna su za nas i upozorenja iz zapadne ruralno sociološke misli o mnogim neželjenim posljedicama uvođenja industrijske poljoprivrede, koja razara mnoge socijalne sustave u ruralnim sredinama, a to znači da radikalne agrarne promjene donose i radikalne socijalne učinke, i to ne uvijek za nas prihvatljive.

primljeno studenoga 1995.

uvodne napomene

—→ Mogućnosti razvitka obiteljskih (seljačkih) poljoprivrednih gospodarstava i stvaranja vitalne i produktivne poljoprivrede idu u red prioritarnih problema ruralno ekonomske i sociološke teorije, ali i prakse dugoročnog usmjeravanja gospodarskog razvitka naše države. Mislimo, naime, na primarno sociološke dimenzije ovoga složenog problema, koji je u novijim uvjetima - prijelaza u pluralističko društvo, snažnije afirmacije privatnog vlasništva i seljačkoga gospodarstva, kao i poduzetništva u agraru i pratećim i komplementarnim djelatnostima - dobio na važnosti i aktualnosti.

Usporedbe radi, poslužiti ćemo se i nekim iskustvima iz razvijenih europskih poljoprivreda, da bismo ukazali i na mnoge zapreke i neke problematične dimenzije toga iskustva.

U našoj je državi upravo u toku razrada i usvajanje dokumenta strategije razvitka hrvatske poljoprivrede, koji bi trebao dugoročno usmjeravati agrarni napredak te utjecati na konkretne poteze u agrarnoj politici. U usvojenoj verziji tog dokumenta Ministarstva poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske (*Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede*, Zagreb, rujna 1995.), na više se mjesta govori o problemima koji proizlaze iz nepovoljne agrarne strukture i raznih pratećih fenomena. Tako se, među ostalim čimbenicima, ističu "usitnjenost poljoprivrednih gospodarstava i otežani uvjeti za njihovo povećanje te zemljišna ograničenja za dinamične poljoprivredne proizvođače", ..."nepovoljno demografsko stanje na selu i slaba organiziranost poljoprivrednika", ..."zanemarivanje planinskih i obalnih područja u pogledu materijalne podrške i dostupnosti savjetodavnih i drugih usluga" (u glavi 6.2. o razvojnim ograničenjima u strategiji poljoprivrednog razvitka). Među deklariranim strateškim prioritetima u agraru, izvedenim kao rezultantom ograničenja i razvojnih potencijala, na prvome se mjestu potencira potreba promjene agrarne strukture (glava 6.5.), jer tvrdi se: "dvojna vlasnička struktura hrvatske poljoprivrede ograničava i proizvodnu produktivnost i učinkovitost marketinga poljoprivrednih proizvoda. Privatni poljoprivrednici nisu u mogućnosti stvarno primjenjivati suvremene mjere upravljanja (gospodarenja) s obzirom na usitnjenost i malu veličinu njihovih posjeda, dok se bivša društvena poljoprivredna gospodarstva još uvijek nedovoljno koriste svojim resursima na optimalan i profitabilan način te iskazuju monopolističke tendencije u pogledu trženja poljoprivrednih inputa i proizvoda" (str. 59). Stoga se među ciljevima politike ističe potreba promjene sadašnje agrarne strukture s vlasničkim modelom gospodarstava sposobnim za učinkovitiju proizvodnju i sustav tržišta koji će biti konkurentniji, a sve to implicira "povećanje prosječne veličine poljoprivrednih gospodarstava putem zemljišne konsolidacije i redistribucije" (str. 60), te privatizaciju i transformaciju dioničarskih društava koja se have poljoprivredom i proizvodnjom inputa za poljoprivredu, ali to nas u ovom kontekstu manje zanima. Premda bi se moglo mnogo čega prigovoriti ovako formuliranim stavovima i ciljevima (trebalo bi uostalom cjelokupni dokument o strategiji podvrći javnoj diskusiji i stručnoj verifikaciji), pažnju svakako zaslužuje inzistiranje na obiteljskim gospodarstvima kao temelju naše poljoprivrede, kao i akcentiranje problema usitnjenosti privatnog sektora i nekih drugih nepovoljnih čimbenika u agrarnoj strukturi hrvatske poljoprivrede.

Kako je osnovni problemski interes ovoga napisa usmjeren na aktualno stanje i na tendencije promjena agrarne strukture s ciljem da se utvrde realne mogućnosti razvitka vitalnih i produktivnih obiteljskih gospodarstava, potrebno je definirati ključne pojmove i ukratko naznačiti osnovne probleme u ovom području.

agrarna struktura hrvatske poljoprivrede

Relativno je malo radova koji neposredno zadiru u srž ove problematike, a vrlo su rijetki oni koji govore o dugoročnim tendencijama razvitka i

promjenama u agrarnoj strukturi hrvatske poljoprivrede. Ako se poslužimo širom definicijom kojom se koristi T. Budin u jednom novijem radu o agrarnoj strukturi kao čimbeniku razvitka hrvatske poljoprivrede "Agrarnu strukturu tvore ustroj i sadržaj sveukupnih odnosa unutar poljoprivrede", odnosno njezin uži i primjenjiviji sadržaj: "U užem smislu, i češće, ovim se terminom označava struktura poljoprivrednih gospodarstava prema veličini posjeda i prema drugim obilježjima u vezi s tim" (Budin, 1992:45), a i druge definicije su vrlo slične, onda ćemo lako uočiti da se tim pojmom izražava praktično svekolika stvarnost neke poljoprivrede, odnosno da se u njoj (agrarnoj strukturi) odražavaju najvažniji problemi koje ima hrvatska poljoprivreda u cjelini.

Poznato je da je posjedovna struktura individualnih (obiteljskih) gospodarstva u osnovi vrlo inertna, i da dugoročno pokazuje mnoge znakove pogoršanja. Da bismo to objasnili moramo uvesti ključni pojam, preko kojega se i definira agrarna struktura, a to je poljoprivredno gospodarstvo. Tri su bitna i konstitutivna elementa obiteljskog gospodarstva: domaćinstvo, a to je u pravilu obiteljska grupa, odnosno zajednica osoba koje zajednički stanuju i troše prihode za osiguranje osnovnih životnih potreba; zemljišni posjed i sredstva rada (obiteljska imovina i vlasništvo), te gospodarstvo u užem smislu, kao dinamični spoj materijalnih i ljudskih čimbenika u procesu rada i drugim aktivnostima, a to je radna i proizvodna jedinica, odnosno gospodarski subjekt u pravno-ekonomskom smislu riječi. U ovim dinstinkcijama i različitim kombinacijama pojedinih elemenata kriju se najveća nerazumjevanja suštine i razvojne problematike obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, o čemu ćemo govoriti poslije. Recimo zasada samo toliko da poljoprivredno gospodarstvo nije jednostavna pojava, već da je ono "vrlo složena socioekonomska jedinica" (Defilippis, 1993:97), jer se u okviru obiteljskog gospodarstva, odnosno pojedinih njegovih dijelova vrši biološka reprodukcija ljudi, obavljaju različite porodične funkcije (socijalizatorska, zaštitna, edukativna), a realiziraju se i ekonomske aktivnosti, od proizvodnje do potrošnje.

Napomenuli smo već da posjedovna struktura individualnih gospodarstva u Hrvatskoj pokazuje dugoročnu tendenciju pogoršanja, ali i da je u osnovi vrlo inertna. Na njeno oblikovanje i održanje utječe niz složenih faktora, različiti prirodni uvjeti, historijske okolnosti, političke i ekonomske mjere. Naročito su značajne mjere agrarno-političkog karaktera, kao što su agrarne reforme, a one su često bile praćene mnogobrojnim sredstvima političke prisile i uz vrlo mnogo političkog voluntarizma.

U našoj su zemlji tokom ovoga vijeka bile tri zemljišne reforme: ona poslije prvoga svjetskog rata, kada je razbijen i rasprodan veleposjed (u 1895. bilo je u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji 589 veleposjeda sa 699.775 ha zemlje); slijedile su dvije reforme nakon drugoga svjetskog rata - godine 1945. zakonskim je mjerama o agrarnoj reformi i kolonizaciji oduzeto zemljište mnogim pravnim osobama i poljoprivrednicima (uglavnom velikim posjednicima, bankama, crkvi, kao i osobama koje su u ratnim zbivanjima napustile Jugoslaviju), te poljoprivrednicima koji su posjedovali više od 25 ha (35 ha u nepovoljnijim uvjetima); da bi se drugom agrarnom reformom iz 1953. tzv. agrarni maksimum spustio na 10 ha, i na tome se ostalo do 1989.

Sve su te mjere dovele do veće zemljišne redistribucije i uvelike utjecale na oblikovanje nepovoljne posjedovne strukture u našoj poljoprivredi, mada su djelovali i drugi uzročnici. U vrijeme intenzivne promjene socijalno-ekonomske strukture sela i snažne deagrarizacije šezdesetih i sedamdesetih godina, kao i pod utjecajem drugih procesa, smanjivao se broj većih i potencijalno vitalnijih gospodarstava, a brojno su ekspandirala sitna i patuljasta gospodarstva, dok se ukupni broj gospodarstava samo umjereno smanjio, i to znatno ispod razine deagrarizacije i njome danih mogućnosti za oblikovanje efikasnije i propulzivnije posjedovne strukture. No, to se zbivalo pod utjecajem institucionalnih mjera i vladajućih pogleda na privatno seljaštvo i reprodukciju seljačkih gospodarstava.

Iznijete opaske, i bez detaljnije i utemeljenije analize relevantnih procesa u seljačkoj poljoprivredi, mogu se najbolje potkrijepiti uvidom u evoluciju veličine seljačkog gospodarstva u Hrvatskoj. Tako je u 1900. prosječna veličina gospodarstva iznosila 4,2 ha; u 1930. 4,0 ha; u 1960. je pala na 3,6 ha, da bi 1991. prosječni posjed imao samo 2,8 ha zemljišta. U proteklih se, gotovo sto godina, prosječni seljački posjed smanjio za više od jedne trećine svoje veličine.

Naravno, to je i razdoblje vrlo burnih političkih i socijalnih previranja, modernizacijskih procesa u društvu i prijelaza iz seljačko-agrarne u industrijsko-urbani tip društvene strukture. U prvom dijelu tog razdoblja povećavao se broj gospodarstava. Tako se samo u razdoblju od pedeset godina (1900-1949) broj gospodarstava uvećao za 149.000 (sa 521.000 na 670.000) ili za 29%. To je i razdoblje visokog porasta ukupnog stanovništva, slabog razvitka industrije, i visoke agrarne prenapučenosti. U 1900. imali smo 81,9% seljaštva, a u 1931. još uvijek 69,6% seljačkog stanovništva u socijalnoj strukturi, tako da je shvatljivo povećanje broja gospodarstava i velika okrenutost seljaštva prema zemlji kao osnovnom proizvodnom sredstvu, ali za kasnije razdoblje, kada se naglo smanjuje seljačko stanovništvo, što je praćeno i manjim padom broja gospodarstava, teško je objasniti nepovoljne tendencije promjena i pogoršanja posjedovne strukture privatnog sektora poljoprivrede. U razdoblju 1961-1991. udio seljačkoga u ukupnom stanovništvu pada sa 43,9% na 8,5% (u apsolutnim brojkama, od 1,824.000 na 409.000), što samo po sebi govori o dubini promjena u socijalnoj strukturi hrvatskoga društva i naglom prijelazu u urbano-industrijske okvire rada i života.

Samo seljaštvo raspalo se, a umjesto njega u selu se pojavila heterogena socijalna struktura (Puljiz, 1992), i različiti socijalni slojevi koji samo djelomično imaju veze s poljoprivredom, ali je unutar inertne posjedovne strukture preostalo malo seljačko gospodarstvo, koje nije bilo sposobno za moderno i efikasno poduzetništvo, u čemu je i jedan od glavnih uzroka zaostajanja naše poljoprivrede.

Dobro je poznato iz znanstvene literature da je malo gospodarstvo daleko inferiornije u odnosu na veliko. U tome se uglavnom slažu sve doktrine agrarnog razvoja, od fiziokrata, preko neoklasične ekonomije pa do marksističkih koncepcija, posebno u objašnjavanju procesa koncentracije i centralizacije poljoprivrede, koji je u ovom stoljeću snažno prisutan u svim razvijenim zemljama.

Naime, veliko gospodarstvo ima niže troškove po jedinici proizvoda, daleko veću produktivnost po radnoj jedinici, povoljniji i jeftiniji pristup tržištu, bankama i kreditnom poslovanju.

Malo gospodarstvo ima nekih prednosti u orijentaciji na radno intenzivne kulture, postiže veći bruto prinos po jedinici površine, može držati relativno više stoke, ali sve to ne može nadoknaditi prednosti većeg gospodarstva, koje je racionalnije i rentabilnije u odnosu na mali posjed. To je posebno važno u modernoj poljoprivredi, u kojoj su vrlo visoki troškovi mehanizacije i opreme, i gdje mala gospodarstva teško drže korak u modernizaciji, a bez modernizacije osuđena su na zaostajanje i propadanje.

Valja upozoriti na još jedan aspekt stanja u našoj poljoprivredi - a to je njena globalna (ne)organiziranost i neadekvatan odnos razvojne i ekonomske politike prema njoj, tako da T. Budin u već spomenutom radu s pravom ističe: "U usporedbi sa suvremenim poljoprivredama naša je poljoprivreda zaostala ne samo po proizvodno-tehnološkom razvitku već i po ukupnoj organiziranosti, po vrsti i kvaliteti mjera tekuće agrarne i razvojne politike" i dodaje: "Naša agrarna struktura nije uzrok stanja u poljoprivredi već posljedica dugotrajnog odnosa prema njoj" (Budin, 1992:46).

Dugoročni cilj razvitka naše poljoprivrede mora biti usmjeren na podizanje njene globalne organiziranosti, povećanje proizvodne i ekonomske efikasnosti, pa i međunarodne konkurentnosti kako bi se mogla uklopiti u svjetsko i europsko tržište. U tom svjetlu jedno od najvažnijih razvojnih pitanja jest i kakva je mogućnost poboljšanja agrarne strukture, odnosno ako nam je cilj europeizacija cjelokupnoga ekonomskog i socijalnog ambijenta u Hrvatskoj, onda je potrebno da i struktura naše poljoprivrede postane što kompatibilnija europskom okruženju. O nekim europskim iskustvima u agrarnoj politici, promjenama agrarne strukture, ciljevima poljoprivrednoga i ruralnog razvitka, kao i rezultatima i poukama te politike, raspraviti ćemo u nastavku.

europske tendencije u razvitku moderne poljoprivrede

Već na početku treba limitirati domete (geografske ali i sadržajne) našeg eksursa u europski prostor. Kada smo spomenuli "europska iskustva" onda se to odnosi na zemlje Europske zajednice, na države koje su još od Rimskih ugovora (1957) utvrdile ciljeve i mjere zajedničke agrarne politike, i već je preko tri i pol desetljeća uspješno provode. To su sve, s izuzetkom novoprimitljenih mediteranskih država u 80-im godinama, visoko razvijene zemlje, one su Hrvatskoj najvažniji trgovački i ekonomski partneri, i uglavnom predstavljaju ono što se i podrazumjeva pod "Europom".

Osnovni ciljevi zajedničke agrarne politike (ZAP) bili su: a) podupirati rast proizvodnje i porast produktivnosti u poljoprivredi bržim tehnološkim progresima, b) osigurati porast dohodka i životnog standarda farmera, c) regulirati i održavati stabilno tržište, d) podržavati stabilnu razinu ponude i e) osigurati potrošačima razumne (*fair*) cijene osnovnih prehrambenih proizvoda (Mc Kerron, Rush, 1976; Budin, 1992). U realizaciji tih ciljeva korišten je širok instrumentarij mjera i poticaja: visoke i garantirane cijene za farmere; slobodno kretanje proizvoda na celokupnom tržištu; visoka

carinska i izvancarinska zaštita domaće proizvodnje; dostatne subvencije u izvozu viškova, a sve se to osiguravalo putem zajedničkog (solidarnog) budžeta. Rezultati takve politike brzo su se osjetili na planu povećanja proizvodnje, porastu produktivnosti u agraru i pratećim granama, smanjivanju radne snage i broja poljoprivrednih gospodarstava, ali u to se ne možemo opširnije upuštati. Kako nas primarno zanimaju dugoročne promjene u agrarnoj strukturi i s tim povezane promjene socijalno-ekonomske strukture u poljoprivredi, naročito problemi vezani uz smanjivanja seljaštva (radne snage), to ćemo se više pozabaviti onim što nazivamo strukturnim promjenama u poljoprivredi.

Nužnost strukturalnih promjena, odnosno dugoročnih promjena u agrarnoj i socijalnoj strukturi europske poljoprivrede, postaje evidentna u 1960-im godinama, kada se uviđa da sa postojećom politikom (vrlo stimulativnom za farmere) nije moguće ostvarivati neke ciljeve, kao što je, primjerice, paritetan dohodak i poželjna razina životnog standarda farmera, posebno onih s malim gospodarstvima. U tom desetljeću nastaje niz planova dugoročne rekonstrukcije postojeće agrarne strukture. Najpoznatiji je, svakako, Mansholtov plan koji je za Europu predviđao stvaranje krupnijih gospodarstava, farme veličine 100, 200 ha, velika stočarska gospodarstva, tovišta sa stotinama grla krupne stoke. Poznat je i Bergmanov plan za Francusku, o održavanju svega 200.000 farmi, ali je ubrzo revidiran Vedelovim planom, koji odbacuje takvu strukturu i poželjnost stvaranja "industrijske" poljoprivrede. Gotovo su svi takvi reformatorski ali i tehnokratsko-vizionarski planovi naišli na veliku odbojnost i protivljenje u stručnoj javnosti, među seljačkim organizacijama, u političkim krugovima, pa i široj javnosti. Zanimljivo je da su naišli na podjednak otpor na političkoj i ljevici i desnici. Primjedbe su bile vrlo raznorodne; neke su ukazivale da se ruši porodično gospodarstvo, da je to zapravo "amerikanizacija" ali na drukčijoj historijskoj i socijalnoj osnovici, no bilo je i ozbiljnih sumnji hoće li se time time dobiti efikasnija poljoprivreda i naročito, kolika bi bila cijena takvih reformi (Burtin, 1987)

Ne ulazeći dublje u tu vrstu rasprave i polemike, dodali bismo sljedeće: planovi velike rekonstrukcije agrarne strukture nisu bili dobro utemeljeni - uvijek im je manjkala socijalna, da ne kažemo sociološka dimenzija. Mnogo je tu nerješivih, odnosno teško rješivih socijalnih pitanja i problema. Sve su te reforme imale u vidu problem stvaranja efikasnije agrarne strukture - i polazile od farme veličine 100 ili 200 ha, od velikih stočarskih jedinica, i praktično su svu razvojnu problematiku sveli na taj problem. Pokazalo se, ne samo u polemikama, da se iza toga kriju i mnoga druga, pa i složenija pitanja. O tome se može najbolje raspravljati kada vidimo kako su se kasnije kretale neke od tih veličina, uzmimo samo kretanje posjedovne veličine gospodarstava u EZ. No, najprije napomenimo da se prvih 10 do 15 godina ZAP svodi uglavnom na poticanje rasta proizvodnje, porast produktivnosti i smanjenje seljaštva, i sve to uglavnom u nacionalnim okvirima. U kasnijem razdoblju akcent se stavlja na tzv. strukturnu politiku i probleme agrarne strukture, i to unutar cijele zajednice. Rezultati takve politike vide se iz sljedećih tablica. Odlučili smo se pritom za novije razdoblje, za razdoblje 80-ih, jer bi analiza dužih serija tražila znatno više prostora, a osim toga to je i razdoblje kada je EZ zaokružila svoj teritorijalni okvir.

Tablica 1

Broj poljoprivrednih gospodarstava i prosječna veličina gospodarstva u zemaljama EZ-a

	Broj gospodarstava (u 1.000)		Prosječna veličina gospodarstva (u ha)	
	1979./80.	1989./90.	1979./80.	1989./90.
Belgija	115	85	12,3	15,8
Danska	123	81	23,8	34,2
Francuska	1.255	1.017	23,3	28,1
Grčka	999	923	3,6	4,0
Irska	223	171	22,6	26,0
Italija	2.832	2.664	5,5	5,6
Luksemburg	5	4	25,0	31,7
Nizozemska	149	125	13,7	16,1
Njemačka	850	665	14,4	17,7
Portugal	769	598	4,3	6,7
Španjolska	1.818	1.593	12,9	15,4
V. Britanija	269	243	63,7	67,9
EZ - zajedno	9.405	8.171	12,4	14,0

Izvor: Eurostat. Agriculture Statistical Yearbook 1994:112-114, citirano prema IB revija, br. 4-5, 1995., str. 38 i 39.

Tablica 2

Struktura gospodarstava zemalja EZ-a prema veličini u 1989/90.

	do 5 ha	5 - 20 ha	20 - 50 ha	50 - 100 ha	više od 100 ha	Svega
Belgija	37,8	34,6	21,9	4,8	0,9	100,0
Danska	2,7	39,6	38,5	15,0	4,2	100,0
Francuska	27,3	27,5	28,3	12,6	4,3	100,0
Grčka	77,8	19,9	1,9	0,3	0,1	100,0
Irska	11,3	42,4	43,8	9,2	2,3	100,0
Italija	78,8	16,5	3,3	0,9	0,5	100,0
Luksemburg	25,0	20,0	27,5	25,0	2,5	100,0
Nizozemska	32,3	37,6	25,3	4,2	0,6	100,0
Njemačka	32,6	36,5	24,0	5,8	1,0	100,0
Portugal	81,2	13,9	2,3	0,7	0,9	100,0
Španjolska	61,0	25,8	7,8	3,1	2,4	100,0
V. Britanija	13,8	27,9	25,0	17,5	15,8	100,0
EZ - zajedno	60,0	23,1	10,9	4,0	1,9	100,0

Izvor: Kao u tablici 1

Podaci tablice 1 zorno pokazuju svu složenost posjedovne strukture zemalja EZ-a, ali i goleme razlike među pojedinim zemljama. Raspon između najmanje i najveće prosječne veličine farme jest 1:17 (Grčka i V. Britanija). To čisto statistički znači da prosječna veličina posjeda za cijelu zajednicu, tj. "prosjeak" od 14 ha, predstavlja vrlo slab pokazatelj, koji prikriva velike razlike među članicama. U samom prikazanom razdoblju broj farmi smanjen je za 13% (a to je 1,2 milijuna gospodarstava manje), na skupnoj razini, premda su zabilježene i veće stope opadanja gospodarstava u nekim zemljama. Nadalje, prosječna veličina povećana je sa 12,4 na 14 ha, pri čemu su neke države (Francuska, Nizozemska, Belgija i Danska), imale nešto veće povećanje prosječne veličine farme.

Jedan drugi aspekt posjedovne strukture EZ-a zasluži poseban osvrt, a to je distribucija farmi po veličinskim grupama. Tablica 2 otkriva ono što smo nazvali "složenost" strukture, a slobodno možemo reći i veliku šarolikost unutar zajeđnice.

Na prvi se pogled vidi da tri petine gospodarstava ima manje od 5 ha zemlje, a manje od jedne četvrtine (23,1%) je u grupi od 5-20 ha. Svega 17% gospodarstava posjeduje više od 20 ha zemljišta, a to je u razvijenim zemljama donja granica za komercijalno i "full-time farming". Farme veličine preko 50 ha zastupljenije su u većem broju (iznad 15%) samo u Francuskoj, Danskoj, V. Britaniji (koja ima ih preko jedne trećine od ukupnog broja) i u, za poljoprivredu marginalnom, Luksemburgu.

Interesantan je i pogled na "donji" dio posjedovnih grupa. U gotovo svim mediteranskim zemljama - golema većina gospodarstava (oko 80%) ima ispod 5 ha. Taj je odnos i prilično stabilan u dužem razdoblju, praktički od 1960. To znači da je agrarna struktura u tim zemljama vrlo inertna, a proces okrupnjavanja izrazito spor. U mediteranskim zemljama prosječna veličina gospodarstva ne prelazi 8 ha, dok u sjeverozapadnoj Europi taj prosjek dostiže gotovo 30 ha. Čini se da je utemeljena, i na osnovi ovih podataka, podjela na europsku "periferiju" i na njen centar, na "pravu", ili kako neki kažu "karolinšku" Europu, kojoj, doduše, povijesno i geografski ne pripada britansko otočje, ali po strukturalnoj sličnosti nesumnjivo je dio grupe.

Tablica 3

Broj gospodarstava i prosječna veličina, u 1989/90 po regijama u EZ-u

	Broj gospodarstava (u 1.000)	Veličina u ha		Broj gospodarstava (u 1.000)	Veličina u ha
Belgija	85	15,8	Portugal	598	6,7
Danska	81	34,2	Španjolska	1.593	15,4
Francuska	1.017	28,1	Italija	2.664	5,6
Irska	171	26,0	Grčka	923	4,0
Luksemburg	4	31,7			
Nizozemska	125	16,1			
Njemačka	665	17,7			
V. Britanija	243	67,9			

Izvor: Izvedeno iz tablica 1 i 2

Možda bi jedna korektnija interpretacija tražila više nijansiranih i diferenciranih odgovora na ovakvu situaciju. U pitanju su, nesumnjivo, različite historijske okolnosti, razlike u ekonomskoj razvijenosti pojedinih zemalja, kao i neki posebni faktori koji djeluju na konkretnu stvarnost pojedinih regija i država unutar EZ-a.

Ipak, valja upozoriti na neke bitne trendove. Udio većih gospodarstava povećava se u zadnjih tridesetak godina, a okrupnjavanje se vrši na posjedima većim od 50 ha. Udio takvih gospodarstava povećan je u glavnim zemljama (Francuska, Njemačka, V. Britanija). Primjerice, u Francuskoj udio je gospodarstava iznad 50 ha, povećan sa 5% na 17%, a tih 17% gospodarstava posjeduje 52% poljoprivrednog zemljišta. U Njemačkoj je broj ovakvih posjeda povećan sa 1% na 6%, s tim da oni "drže" 27% zemljišta. Nesumnjivo je da se to okrupnjavanje i koncentracija zemlje i

produktivne vrši na račun manjih gospodarstava, koja, iako ostaju visoko zastupljena u posjedovnoj strukturi čak i razvijenih europskih zemalja, imaju sve manju ulogu u proizvodnji a posebice na tržištu poljoprivrednih proizvoda.

Možda se na primjeru Francuske može najbolje pokazati kako sporo evoluirala posjedovna struktura, čak i u jednoj razvijenoj poljoprivredi. Prije stotinjak godina (1882) - prosječna veličina francuske farme iznosila je 9 ha zemljišta; u 1960. iznosi 20 (za udvostručenje trebalo je više od 70 godina), da bi se u 1990. popela na 28 ha, a ubrzanje povećanja osjeća se poslije 1975. Slično je i u Njemačkoj - u 1949. (prvi popis nakon svodenja Njemačke u suvremene granice, ali bez teritorija bivše Istočne Njemačke) prosječno gospodarstvo imalo je 8,5 ha, da bi do 1990. poraslo na 17 ha, no uza cijenu eliminacije više od jedan milijun manjih gospodarstava (sa 1,85 milijuna gospodarstava na 0,66 milijuna u 1990, računajući pritom i na statističku eliminaciju posjeda ispod 1 ha, koja se poslije 1972. ne računaju kao gospodarstva).

Sam proces okrupnjavanja i stvaranja komercijalnih farmi u Europi tekao je unatoč svim zaprekama i neravnomjernostima prilično brzo. On je snažno pospješio razvitak poljoprivrede, tako da je ubrzo došlo do hiperprodukcije proizvodnje, ali uz vrlo visoke troškove subvencija. Istovremeno, ekološki problemi i ugroženost prirodne i socijalne okoline sve su više dolazili u prvi plan razmišljanja o poželjnosti takva razvitka i o posljedicama industrijalizacije poljoprivrede.

europa - dobar primjer, ili loš putokaz?

No, strukturna rekonstrukcija europske poljoprivrede izbacila je na površinu niz teško rješivih problema i dilema. Pokazalo se da takve strukturne mjere moraju biti pomno razrađene i regionalno specificirane, jer bez toga stradaju područja sa posebnim teškoćama (udaljene i od gradova izolirane regije, planinska područja i sl., gdje dolazi do snažne depopulacije i sloma socijalnih sustava). Odvojenost strukturne politike od politike cijena dovodi do neželjenih posljedica, subvencije odlaze u ruke samo malobrojnih farmera, dolazi do hiperprodukcije neke robe, a velik dio tih subvencija odlazi u druge sektore i potpomaže profitno jačanje industrija skupih i ne uvijek racionalnih imputa u poljoprivredi.

Loše su posljedice i pretjerane specijalizacije u poljoprivredi, primjerice, separacije ratarstva i stočarstva, ali o tim agroekonomskim temama, može se više saznati iz našoj javnosti dostupnih radova (Budin, 1992:48-52). Stoga ćemo pažnju usmjeriti na sociološke dimenzije posljedica sve veće orijentacije na industrijalizaciju poljoprivrede u europskim uvjetima.

Disputi oko industrijske poljoprivrede, okrupnjavanja poljoprivrednih gospodarstava i koncentracije zemljišta i drugih proizvodnih sredstava u rukama sve manjeg broja velikih, proizvodno ekspanzivnih i vitalnih farmi, odvija se već duže vrijeme, a praktično su započeli u 1960-im, u vrijeme nastanka velikih rekonstrukcijskih planova za europsku poljoprivredu. Rasprave i polemike vodene na različitim mjestima, povodima i teorijskim razinama, ali i sa mnogim praktičnim posljedicama imaju već svoju "bogatiju" tradiciju, ali su još uvijek bez svoga pravog finala.

Najradikalniju kritiku industrijskog pristupa razvoju poljoprivrednog sektora dala je jedna grupa njemačkih ruralnih sociologa, spomenimo samo neke, najeksponiranije - T. Bergmann, B. Lutz i M. Sauer. Iako različitih usmjerenja, oni daju jednu teorijski utemeljenu, ali i znatno drukčiju koncepciju agrarnog i ruralnog razvoja, nego što su one koje su u službenoj upotrebi. Smještavajući svoju kritiku industrijske poljoprivrede u obzorje šire kritike fordističke preobrazbe poljoprivrede, koja ima svoje ishodište u neograničenoj proizvodnji i potrošnji, i na stvaranju industriji-nalik-poljoprivrede, oni uvažavajući šire povijesne, socijalne, i ekološke premise, dolaze do zaključka da **simbioza moderne industrijske poljoprivrede i seljačkog društva nije uspjela**, i da treba tragati za drugačijim razvojnim paradigmatama. Za fordistički konsteliran produktivan sustav, selo i agrar služe samo kao rezervoar radne snage, tržište za mnoge industrijske grane i kao proizvođač sirovina za procesirajuću prehrambenu industriju. No, postoje socijalne granice industrijskoj poljoprivredi i modernom farmer-skom sektoru. Uzmimo samo neke posljedice proizvodne specijalizacije na stočarstvo i ratarstvo, uvedene na velikim, komercijalnim farmama. Tu se gubi zajednica mješovite poljoprivrede i razmjene (Bergmann), koja je oduvijek obilježavala seljačko društvo i seoske regije. Nema međuseljačke razmjene, kontakta različitih seljačkih sredina i slojeva, dobiva se stočarstvo bez zemlje, a plodnost zemljišta se smanjuje. Bergmann također dovodi u pitanje onaj dio državnog intervencionizma, gdje se potiskuje spontana i slobodna kooperacija među seljacima, a naročito državno određivanje proizvodnih kvota i uvjeta razmjene, čime ona sve više zamjenjuje tržište (Bergman, 1985). Interesi seljaka i agrarnih proizvođača sve se više potiskuju u drugi plan, a glavnu riječ dobivaju prerađivačka industrija, tržišne i financijske institucije.

Uska specijalizacija moderne farme i industrijski proces rada nisu stimulansi za mlade i potencijalne nasljednike, jer su statusno i edukacijski svedeni na položaj pomoćnog radnika. Žene gube neke od svojih funkcija na porodičnom gospodarstvu kada ono postane samo producent sirovina. Na malim i srednjim gospodarstvima žena je tradicionalno bila i prerađivač, pa i prodavač nekih proizvoda (naročito u srednjoj i istočnoj Europi), a to je i bila osnovica njenog statusa u obitelji i seoskoj zajednici. Ruši se, dakle, **obiteljska struktura i reproduktivna baza seljačkog društva**.

Propadanje i nestanak mnogih gospodarstava praćeno je gubitkom solidarnosti i uzajamnosti u seoskoj zajednici, jer kada samo manjina uspijeva onda to dovodi u pitanje i identitet preostalih. Bergman pak upozorava da je tu na djelu **konkurencija i propadanje susjeda i kolega**, a ne kao u drugim sektorima konkurencija velikih i depersonaliziranih kompanija za veći udio na ovom ili onom tržištu.

Nadalje, industrijska poljoprivreda zahtjeva samo 2 do 3 čovjeka na kvadratni kilometar, a na tako rijetkoj demografskoj osnovici otežano je održavanje socijalnih sustava, mreže personalnih odnosa, druženje mladih i vršnjačkih grupa. Sve to dovodi do socijalne izolacije i kulturnog osiromašjenja, te propadanja seoskih zajednica i njihovih stoljećima građenih i održavanih socijalnih sustava.

No, što raditi? Čime i kako popraviti loše posljedice, ovakvih tendencija u modernom društvu, odnosno može li se promijeniti fordistički način

proizvodnje i reprodukcije u poljoprivredi. Neke od odgovora nudi i Zelena knjiga (Green Paper) iz 1985. rađena za potrebe Komesarijata za poljoprivredu EZ-a. U njoj su, barem, skicirani mogući alternativni zaokreti i novi pristupi, u znaku post fordizma, premda M. Sauer, zbog razgranate i tijesne integracije vodećeg dijela seljaštva u tehnološku, tržišnu i financijsku mrežu modernog kapitalizma, izražava skepsu u provedivost i poželjnost mnogih rješenja iz Zelene knjige (Sauer, 1990).

Osnovni zahtjevi te knjige usmjereni su na osporavanje bazičnih dimenzija dosadašnje ZAP, a predviđaju i neke radikalne zaokrete. Tako se, primjerice, traži da se izvrši preokret u planiranju agrarnog razvoja i to da jedinica plana bude selo i regija a ne pojedinačno gospodarstvo. Subvencije treba usmjeravati direktno farmerskoj obitelji, a ne za proizvodne impute i izvoz (time bi se održavala i manja gospodarstva). Pledira se za više dobrovoljne kooperacije među seljacima i zahtijeva se njihova participacija u određivanju ciljeva i prioriteta ruralnog razvitka.

Time bi se raširio prostor za stvaranje dualnog sektora u poljoprivredi - ne osporava se potreba modernog sektora i propulzivnih farmi kao proizvođača hrane, ali se zagovara opstanak, pa i revitalizacija nekih tradicionalnih modela i različitih tipova gospodarstava, od "novoseljačke", part-time poljoprivrede pa do dekorativne i rekreativne poljoprivrede. U takvoj konstelaciji seljak bi mogao biti moderni i efikasni proizvođač u poljoprivredi, ali i vrtlar planete te njegovatelj i čuvar prirode (*landscape guardian*). Takav razvojni scenarij tražio bi striktnu razdiobu zemljišnoga i šumskog prostora na onaj predviđen za proizvodne svrhe, ali i na zone konzervacije, rekreativnog i njegovanog pejzaža. I, treba naglasiti, ovo nije antimodernistički scenarij, već prije scenarij u znaku post-tradicionalnih vrijednosti, gdje i mnoge stare vrednote i kulturni obrasci postaju iznova "moderni" (Ipsen, 1987).

No, kakve su šanse i izgledi oživotvorenja takvih zamisli i planova? Mnoge su loše strane dosadašnjeg razvitka uočene, različite ekološke grupe i pokreti "zelenih" traže drugačiji odnos prema prirodi i čovjekovom okolišu, pa je mnogo toga ušlo u svijest i političke zahtjeve šire javnosti u suvremenoj Europi. A ponešto se promijenilo i u službenoj politici prema poljoprivredi, primjerice, subvencije će sve više ići direktno u farmerske obitelji, a znatne poljoprivredne i druge površine sve će se više koristiti u nekomercijalne svrhe.

hrvatska poljoprivreda i njezini razvojni trendovi

U svjetlosti iznesenog o razvojnim trendovima u europskoj poljoprivredi, promjenama agrarne strukture, poglavito o kontroverzama oko njene strukturne politike, kao i uočenih dilema u pogledu industrijsko-fordističkog modela razvitka suvremene poljoprivrede, rasprava o mogućnostima stvaranja jednog vitalnog i ekonomski održivog sektora unutar privatnog sektora poljoprivrede, ne čini se nimalo lagana. No, već smo iznijeli da kretanja u našoj poljoprivredi pokazuju mnoge atipične crte, i da naša obiteljska gospodarstva nisu slijedila neke od trendova zabilježenih u zapadnoeuropskim zemljama. Upozorili smo već da se u nas cijelo stolieće

smanjivala prosječna veličina seljačkih gospodarstva, i da je mnoga od tih negativnih kretanja teško i objašnjavati, pogotovu ono što se zbivalo u posljednjih dvadeset - trideset godina.

U tom je razdoblju, naime, broj seljaka drastično smanjen, došlo je praktički do raspada stare socijalne strukture sela, a seljaštvo je, iako podložno procesima diferencijacije, svedeno na takav udio u strukturi ukupnog stanovništva (8,5% u 1991) koji odgovara njegovu udjelu u visokorazvijenim zemljama, ali bez strukturne preobrazbe i stvaranja visokoproduktivne i industrijske poljoprivrede što je inače uslijedio u tim zemljama. Pokazat ćemo to na primjeru evolucije posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj u razdoblju nakon 1960 (tablica 4). To je, da podsjetimo, razdoblje kada se uvelike smanjuje agrarna prenapučenost na našem selu, a brza, premda ne i potpuna deagrarizacija smanjuje pritisak na zemljište i druge agrarne resurse.

Tablica 4

Broj i struktura seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj prema veličini posjeda (1960-1981) (gospodarstva u 1.000)

Veličina posjeda u ha	1960.		1981.		1991.		Indeks 1960=100
	N	%	N	%	N	%	
-1,0	126	19,3	181	31,7	186	34,8	148
1,1-3,0	236	36,1	196	34,4	185	34,6	78
3,1-5,0	143	21,8	95	16,7	80	15,1	56
5,1-8,0	94	14,4	64	11,2	53	9,9	57
8,1 i više	54	8,3	34	5,9	30	5,6	56
Ukupno	653	100,0	570	100,0	534	100,0	82

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i Popis stanovništva i stanova 1981. i 1991.

Zapaža se manje brojčano smanjenje gospodarstava (za 18%) u promatranom razdoblju, ali i to da se smanjuju i veća, ekonomski interesantna i potencijalno tržišna gospodarstva.

Zapravo, sve grupe gospodarstava s posjedom većim od 1 ha zabilježile su brojčani pad, s tim da je taj pad najintenzivniji kod većih gospodarstava. Najveća gospodarstva, ona preko 8 ha doživjela su najveće smanjenje - u 1960, primjerice bilo ih je 54 tisuće, dok ih je u 1991. bilo svega 30 tisuća, što znači da su brojčano gotovo prepolovljena, tako da danas sudjeluju sa samo 5,6% u ukupnoj strukturi gospodarstava. Tu se i ogleđa najveći raskorak između naše agrarne strukture i onoga što se zbivalo u razvijenim poljoprivredama. O zemljišnim kapacitetima obiteljskih gospodarstava govorit ćemo poslije, ali treba napomenuti da su i oni smanjeni, i da se tendencija usitnjavanja posjeda i dalje nastavlja (Defilippis, 1993.b).

Poljoprivrednici i radna snaga na obiteljskim gospodarstvima također su važni za ovu temu, pa ćemo u tablicama 5 i 6 prikazati neka njihova novija obilježja.

Tablica 5 pokazuje ukupni radni potencijal na poljoprivrednim gospodarstvima: od ukupnog broja gospodarstava (534.000) preko 75% ima aktivne

članove, ali samo su 30%, nazovimo ih uvjetno, profesionalni poljoprivrednici. Naime, 103 tisuće gospodarstava ima jednog poljoprivrednika, na 42 tisuće raspoloživa su dva aktivna u poljoprivredi, a na 12 tisuća čak i tri. "Čitano" s druge strane, to znači da preko 70% gospodarstava nema "svoga" seljaka, ali ima one koji, po statističkom poimanju, "povremeno rade na gospodarstvu". To ne moraju biti aktivni članovi, nego i druge osobe, kao što su domaćice (oko 40% "povremene radne snage"), umirovljenici, osobe na školovanju i sl. To nam, pored ostalog, ukazuje na veliku zastupljenost "nepoljoprivrednog" fonda rada, odnosno posredno govori o deprofesionalizaciji radne snage u seljačkoj poljoprivredi.

Pregledniju sliku raspoložive radne snage prema pojedinim posjedovnim kategorijama, daje nam tablica 6. Iz nje se jasno uočava da sa porastom veličine gospodarstva raste i udio onih koji imaju aktivne poljoprivrednike, ali se ne smanjuje i oslonjenost na "povremene poljoprivrednike". Svega 7,6% najmanjih gospodarstava ima jednog ili dva poljoprivrednika, dok u grupi posjeda veličine iznad 8 ha, njih 70,6% ima poljoprivrednike. Kolone 3 i 5 u tablici 6 daju strukturu radne snage (poljoprivrednika i povremeno angažiranih) na seljačkim gospodarstvima strukturiranim prema veličini - više od 36% od ukupne radne snage (aktivnih poljoprivrednika) nalazi se na posjedima većim od 5 ha, a njih ima svega 15,5%. Zanimljiv je i podatak da gotovo 40% aktivnih poljoprivrednika radi na gospodarstvima manjim od 3 ha. Gruba interpretacija ovoga nalaza govori o neracionalnoj alokaciji radne snage, ali i o velikim razlikama u produktivnosti njenih pojedinih kontingenata - uzmimo samo da 40% poljoprivrednika radi na posjedima ispod 3 ha (70% gospodarstava), dok ih 13,5% obavlja djelatnost na "pravim" gospodarstvima (iznad 8 ha) koja posjeduju samo neznatno manje zemljišta od prvih, ali i osjetno više stoke, strojeva i druge imovine što pripada seljačkoj poljoprivredi.

Podaci iz kolone 5 zanimljivi su stoga što govore da neovisno o veličini gospodarstava, dodatna radna snaga igra značajnu ulogu u seljačkoj poljoprivredi.

Tablica 5

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom prema broju aktivnih članova i aktivnih poljoprivrednika (u 1991)

(u 1.000)

Veličina gospodarstava	S aktivnim članovima			S aktivnim poljoprivrednikom			S članovima koji povremeno rade na gospodarstvu	
	1	2	3 i više	1	2	3 i više	ukupno	domaćice
do 1,0 ha				12	2	0,5	141	47
1,1-3,0				38	11	2,2	147	65
3,1-5,0				25	12	2,6	61	30
5,1-8,0				19	11	3,8	39	21
8,1 ha i više				9	7	2,9	22	11
Ukupno	173	159	67	103	42	12	413	176

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993).

Tablica 6

Struktura gospodarstava prema veličini i radnoj snazi, u 1991.

	S aktivnim poljoprivrednikom		Svi aktivni poljoprivrednici (100 %)	S članovima koji povremeno rade na gospodarstvu (uk.=100 %)	
	1	2 i više		3	4
do 1,0 ha	6,5	1,1	7,5	75,8	34,3
1,1-3,0	20,6	7,1	30,6	79,4	35,9
3,1-5,0	31,2	18,7	25,4	76,2	14,8
5,1-8,0	35,7	28,3	22,9	48,7	9,5
8,1 ha i više	34,4	36,2	13,5	73,3	5,3

Prva dva stupca označavaju udio poljoprivrednika na gospodarstvima unutar pojedine posjedovne skupine, dok treći govori o distribuciji ukupnog broj poljoprivrednika prema veličini posjeda; ovo vrijedi i kod članova domaćinstava koji povremeno rade na gospodarstvu (postotke u stupcima 3 i 5 valja čitati samo okomito).

Izvor: *Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993).*

mogućnosti razvitka vitalnije poljoprivredne strukture

Pošto smo iznijeli osnovne dimenzije promjena u agrarnoj strukturi naše zemlje, sada možemo ući direktnije u sam bit problema: koje su mogućnosti stvaranja proizvodno i ekonomski produktivnije poljoprivrede, barem u sferi optimalnije agrarne strukture privatnog sektora (obiteljskih gospodarstava), a to je jedna od najvažnijih pretpostavki vitalnije poljoprivrede. U ovom tekstu nismo se bavili drugim oblicima poljoprivrednog privredivanja: velikim (bivšim društvenim) gospodarstvima, različitim oblicima privatnog poduzetništva izvan obiteljskih gospodarstava - jer ta tema zaslužuje posebnu pažnju. Kada je riječ o seljačkim gospodarstvima, onda moramo ponuditi vrlo uvjetne odgovore, s obzirom na mogućnosti stvaranja efikasnije i propulzivnije poljoprivrede.

Samo jedan manji, da ne kažemo vrlo tanak sloj seljačkih gospodarstava može ući u utakmicu na toj sceni. Raspored osnovnih proizvodnih faktora u poljoprivredi (zemljišta, rada, kapitala) vrlo je nefleksibilan i ne omogućuje skokovite promjene. Prema svim relevantnijim pokazateljima - uvjete za suvremenu, proizvodno i ekonomski efikasnu proizvodnju ima tek 10-ak posto seljačkih gospodarstava. Taj bi dio mogao postati jezgra buduće propulzivnije proizvodnje, dakle, ono što bismo nazvali vitalnim sektorom u našoj poljoprivredi. Izabrani podaci o stupnju koncentracije glavnih proizvodnih faktora, navedeni u tablicama 7 i 8, potvrđuju takvo stajalište.

Tablica 7

Struktura gospodarstava prema veličini i tehničkoj opremljenosti, 1991.

	Postotni udio pojedinih strojeva:				
	traktora*	kombajna za žito	berača kukuruzna	linija za krumpir	kamiona
do 1,0 ha	7,3	3,6	1,0	2,7	15,8
1,1-3,0	30,3	11,3	7,3	18,6	27,6
3,1-5,0	25,6	14,8	17,2	26,3	18,3
5,1-8,0	22,2	26,3	34,0	29,7	18,7
8,1 ha i više	14,5	43,9	40,5	22,6	19,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	(186.120)	(4.794)	(9.658)	(3.059)	(7.361)

* Uračunati su samo dvoosovinski traktori

Izvor: *Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993).*

Tablica 8

Distribucija gospodarstava, poljoprivrednika i zemljišta po veličini posjeda, 1991.

	Postotni udio pojedinih komponenti:		
	gospodarstava	aktivnih poljoprivrednika	korištenog zemljišta
do 1,0 ha	34,8	7,7	6,5
1,1-3,0	34,6	30,6	24,7
3,1-5,0	15,1	25,3	22,8
5,1-8,0	9,9	22,9	23,4
8,1 ha i više	5,6	13,5	22,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5.(1993).

Lako je uočljivo da je na 15% gospodarstava (većih od 5 ha) koncentrirana većina proizvodnih i tehničkih faktora seljačke poljoprivrede. U toj kategoriji imamo 36% traktora, 70% kombajna, 75% berača kukuruza, 50% linija za krumpir i 40% kamiona (niži stupanj koncentracije govori da je to prijevozno sredstvo šire namjene). Tablica 8 pokazuje pak da gospodarstva te veličine posjeduju 46% ukupnog korištenog zemljišta, i da je tu 36% svih aktivnih poljoprivrednika. Kada bismo u našu analizu uvrstili i četvrti faktor suvremene poljoprivrede - a to su znanja i vještine u organizaciji i upravljanju gospodarstvom, dobili bismo također vrlo "restriktivne" pokazatelje. Naime, samo 24% poljoprivrednika ima završenu osnovnu školu, dok ih 8% ima neki stupanj više naobrazbe - ali to, u pravilu, nisu poljoprivredne škole. U tom obrazovanijem sloju seljaštva prisutni su nosioci buduće, suvremenije "farmerske" poljoprivrede, a to pokazuju i neka empirijska istraživanja, koja govore da baš kod njih ima najviše interesa za novija tehnološka dostignuća, ali i za znanja o ekonomici i marketingu u poljoprivredi, kao i o upravljanju poljoprivrednim gospodarstvima (Magdalenić, Petak, Župančić, 1994.).

Tek na podlozi ovih, ali i mnogih drugih spoznaja, moguće je pouzdanije odgovoriti na dileme oko budućeg razvitka naše poljoprivrede, i o tome kakva je u svemu tome uloga vitalnog "farmerskog" sloja. Ono što je sasvim izvjesno jest da sva ta pitanja nisu samo u domeni poljoprivrede i njenih mogućnosti, kao i različitih ekonomskih i socioloških konsideracija, nego ona dotiču i mnogobrojne aspekte ruralnog i regionalnog razvitka u Hrvatskoj, demografsku problematiku i mnogo toga drugoga. Ali, ostavimo to za neku drugu prigodu.

literatura:

- Bergmann, T.: Needs, Perspectives and Obstacles for Cooperation in Highly Industrialized Economies, in Bergmann and Ogura, eds: Cooperation in World Agriculture, Tokio 1985.
- Budin, T.: Agrarna struktura kao činitelj razvitka Hrvatske **Sociologija sela**, 30 (1992), 115/116:45-53
- Burtin, J.: The Common Agricultural Policy and its Reforms, Luxembourg, 1987.
- Defilippis, J.: Obiteljska gospodarstva Hrvatske, Zagreb: AGM, 1993.
- Defilippis J. b: Promjene zemljišnih kapaciteta i posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava, **Sociologija sela**, 31 (1993), 121/122:165-173
- Ipsen, D.: Die Renaissance des besonderen Ortes, in Haller, ed., Kultur und Gesellschaft, Frankfurt, 1989.
- McKerron, Rush: G., Agriculture in the EEC, **Food policy**, 1976:285-300
- Magdalenić, I., Petak, A., Župančić, M.: Očekivanja hrvatskih seljaka od poljoprivredne savjetodavne službe, **Sociologija sela** 32 (1994), 125/126:123-149

Puljiz, V.: Hrvatsko selo: bilance i perspektive, **Sociologija sela** 30 (1992), 115/116:29-35

Puljiz, V., M. Župančić: Obiteljska poljoprivredna gospodarstva Hrvatske, **Sociologija sela** 32 (1994), 123/124:53-68

Sauer, M.: Fordist Modernization of German Agriculture and the Future of Family Farms, **Sociologia Ruralis** 30 (1990), 3/4:260-280

Župančić, M.: Socioekonomske promjene i mogućnosti razvitka sela, **Sociologija sela** 31 (1993), 3/4:131-145

Viable Farms and Agricultural Transformation

Summary

The author discusses some basic issues in the development of the agrarian structure in peasant agriculture. In the past the evolution of the ownership structure was negative, and for almost a hundred years the average size of Croatian farms constantly decreased (unlike the case in developed countries).

The preconditions for market agriculture of high productivity include a different ownership structure, larger farms and a more professional and educated labour force. The experiences of EC counties on this plane are presented for the sake of comparison, showing that structural reform in agriculture is very complex and demands long-term agrarian policy synchronization, bearing in mind a variety of regional specifics, but also integral rural development.

About 10 per cent peasant farms in Croatia satisfy conditions for modern and efficient agricultural production, and this is where the nucleus of the future viable sector in peasant agriculture should be sought.

However, western rural sociologists caution that the introduction of industrial agriculture has many unwanted consequences, destroying numerous social structures in rural environments. This means that radical changes in agriculture also bring radical social effects that we cannot always accept. ●

Les exploitations agricoles et la transformation de l'agriculture en Croatie

Résumé

Dans cet article sont examinées quelques questions fondamentales du développement ultérieur de la structure agraire du secteur agricole. L'évolution de la structure de possession, jusqu' à présent, a été négative, et la superficie d'une exploitation agricole moyenne a constamment été réduite en Croatie au cours d'une période de près de cent ans (à la différence des pays développés).

L'agriculture productive et de marché recherche, entre autres, une structure de possession différente, à savoir une exploitation agricole plus grande et une main-d'oeuvre mieux formée et plus professionnelle. Auteur présente, à titre de comparaison, les expériences des pays de la Communauté européenne sur ce plan, d'après lesquelles il est visible que les réformes de la structure de l'agriculture sont très complexes et nécessitent une politique agraire synchronisée à long terme, en tenant compte des nombreuses particularités régionales, mais aussi du développement intégral des régions rurales.

Environ 10% des exploitations agricoles possèdent les conditions nécessaires pour une production agricole moderne et efficace, et c'est là qu'il faut rechercher le nucléus du secteur vital futur de l'agriculture.

Cependant sont également édifiants pour nous les avertissements de l'idée de la sociologie rurale occidentale sur les nombreuses conséquences indésirables de l'introduction de l'agriculture industrielle, qui détruit beaucoup de systèmes sociaux dans les milieux ruraux, à savoir que les changements agraires apportent aussi des effets sociaux radicaux, qui ne sont pas toujours acceptables pour nous. ●